

दैवज्ञश्रीसूर्यकविविरचितं रामकृष्णविलोमकाव्यम् ।

स्वकृतटीकया समेतम् ।

धूमन्मद्गलमूर्तिमार्तिशमनं नत्वा विदित्वा ततः
शब्दब्रह्ममनोरमं सुगणकज्ञानाधिराजात्मजः ।
यद्वन्थाध्ययनैर्विनेयनिवहोऽप्याचार्यचर्यामगा-
स्तोऽहं सूर्यकविर्विलोमरचनं काव्यं करोम्यद्भुतम् ॥
छन्दःपूरणमुत्क्रमक्रमविधौ साकाहुता तत्पदे-
श्वारम्भान्तरिते क्रमोऽपि सुतरामेतत्त्रयं दुर्गमम् ।
एवं सत्यपि मन्मतिः कियदपि प्रागल्भ्यमालम्पते
तत्सर्वं गुणिनः क्षमन्तु यदहो गुरुं धमलाः स्वयम् ॥

कदाचिदपि संतरेत्कृतिपरो नरो मीराधि कथंचिदपि धावति प्रवरचान धाराध्वनिः ।
ऋतेऽप्यतिविशारदा प्रचुरशारदानुग्रहं विटोमकविताकृती सुकविधीरघाता भवेत् ॥
भागीरथी रामकथातिरम्या कालिन्दिका कृष्णकथा मनोहा ।
सरस्वती सूर्यकवेस्तृतीया सातु प्रवागेऽत्र मतिः कवीनाम् ॥
समाक्षराग्निर्विषमाक्षरार्था द्वेधा भवेद्वषत्तकवित्वसीमा ।
समानभिन्नार्थतया द्विधाया भिन्नाक्षरार्था च भवेद्वितीया ॥

अथ कवित्वपरिमाणा पिङ्गलादी कथिता—

‘अध्याहातो यत्तदोर्वा क्रियायाः पादाद्यन्ते वा विसर्गो विसर्गः ।
कुत्राप्युदा लक्षणाव्यजना वा विद्यादेतां चित्रकाव्यानुपूर्वाम् ॥’
नैकाक्षरानि छन्दोक्तिर्नाप्रतिद्वान्निधानकम् ।
नैव व्याकरणफ़िटं शास्त्रपाकोऽत्र केचन ॥

अथ श्रवोः कथाप्रसङ्गात्तावेनेष्टदेवतात्वेन प्रथममिति—

तं मूसुतामुक्तिमुदारहासं वन्दे यतो भव्यभवं दयाश्रीः ।

श्रीयादवं भव्यभतोयदेवं संहारदामुक्तिमुतासुभूतम् ॥ १ ॥

तं मूसुतामुक्तिं वन्दे । मूसुताया रावणाक्षितायाः सीताया मुक्तिर्मोक्षं यस्मात्तं राघवं वन्दे । नमस्कारोमीत्यर्थः । किंभूतम् । उदारहासम् । उदारो नम्रोहीरो हासो यस्यासौ तथा । उद्गेगनिमित्तेषु सर्वानर्थेषु प्राप्तेष्वननुदिप्रमित्यर्थः । पुनः किंभूतम् । भव्यभवम् । भव्यः पवित्रो भवोऽवतारो यस्यासौ तथा । यतो कथम् । यतो दयाश्रीश्च वपुर्वेत्स्वधाहारः । दयाभूतरया भीम शोभा च तयोर्निदानमित्यर्थः । एतद्रामपक्षे ॥ कुष्मपक्षे तु—श्रीयादवं वन्दे । किंभूतम् । भव्यभतोयदेवम् । भव्या उल्लासा ना दीतिर्वस्यासौ सूर्यः । तथा तोयसन्नेन चन्द्रः । ब्रह्मात्मकत्वात् । तवोर्वोतगादेवः । सूर्याचन्द्रमसोऽपि प्रकटशक इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । पञ्चभूमिं यन्नामौ ततोऽजी निहि मामकम् ॥’ अथ किंभूतं यादवम् । संहारदामुक्तिम् । संहारोऽनर्थसंहारशक्तीति तथाविधा पूतना तस्या मुक्तिर्मोक्षो यस्मात्तं तथा तम् । पुनः किंभूतम् । उत प्रसूत भक्तुम् । सर्वत्र प्राणरूपेणावस्थितमित्यर्थः । अथवा प्राणर्न जीवनं तदूर्ध्वं चैतन्स्वरूपम् । तदुक्तम्—‘अहमात्मा गुहाकेन सर्वभूताभ्यस्थितः’ इत्यादि । पूतनापि मुक्तिं शत्रुमन्त्रयोर्मित्वेन स्वयमेव प्रेरकोऽभूदित्युक्तम् ॥

अनु देहवतोऽपि रामादेः कथमन्तर्योमित्वमित्याशङ्क्य तुन्वाक्षरयेन्द्रक्लवाह—

चिरं विरंचिर्न चिरं विरंचिः साकारता सत्यसतारका सा ।

साकारता सत्यसतारका सा चिरं विरंचिर्न चिरं विरंचिः ॥ २ ॥

विरंचिर्मद्या द्विपरार्धावसानं वावत्सर्वभूतापेक्षया चिरं तिष्ठतीति प्रथमम् । अपरं तु भावद्वयभुवनान्मोकाः पुनरावर्तिन इति खवनाच्च चिरं विरंचिरिति ज्ञायते । तस्याशुषः परिमितत्वात् । अथ साकारता सत्यसतारकास्ति । सेति तच्छब्देन रामस्य वा साकारता सत्यसतारका । तारकेन सहवर्तमाना सतारका । सत्या सती सतारका सत्यसतारका । सत्यमप्यभितं विज्ञानमयं तारकं यद्रसं तद्रूपेत्यर्थः । रामपक्षे एतत् ॥ कुष्मपक्षे तु—साकारतासत्यसतारकास्ति । या कुष्मक्षपिणी साकारता सा सती सर्वदैव वर्तमाना । तित्येत्यर्थः । किंभूता । असतारका । तारकाभिः सहवर्तमानं सतारकं व्योम, तत्र विद्यते यस्याः सा असतारका । व्योमपि यस्यां लीयते इतः परं नित्यत्वं किं वर्णनीयमित्यर्थः । चिरं विरंचिरित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ रामकुष्मन्त्र्यां यां मायामवष्टभ्य साकारता स्वीकृता तस्याः स्वरूपं समाक्षरया रथोद्धतयाह—

तामसीत्यसति सत्यसीमता माययाक्षमसमक्षयायमा ।

माययाक्षमसमक्षयायमा तामसीत्यसति सत्यसीमता ॥ ३ ॥

असति सत्यसीमता तामसीति । असति शुक्तिकारजतवदसत्वे प्रपञ्चे सत्यसी-
मता सत्यत्वमर्थादा तामसी मायेति । अथास्या असत्यत्वं कान्ननशानुभूयत इत्याह—माय-
येति । यथा मायया कृत्वा मा लक्ष्मीः अयमा न विद्यते यमो नियमो यस्याः सा तथा । योग्ये-
योग्ये वा कुत्र स्यात्तद्व्यं कियत्कालं स्यात्तद्व्यमिति क्षणमङ्गुरावा लक्ष्म्या यमो नियमो
नास्ति । उत्तरक्षणे पारदर्शनाद्भ्रमरुपतेत्यर्थः । कथंभूतया यथा । अधमसमक्षया ।
न क्षमं अक्षमं समक्षं यस्याः सा तथा । तस्या मायायाः स्वरूपे विचार्यमाने समक्षत्वं
न प्राप्नोति प्रेक्षणेनैव नश्यतीत्युक्तत्वात् । यतः परमात्माज्ञानरूपो मायात्वज्ञानरूपः सा
कथं ब्रह्मसमक्षतां याति । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव घातकमित्यर्थः । एवमुभयप्रापि सममिति
समाक्षरपदद्वयम् ॥

एवमविद्यायाः स्वरूपं निरूप्येतादीं विद्यारूपं विषमाक्षरतां शालिन्वाह—

का तापघ्नी तारकाया विषाया श्रेया विद्या नोष्णकृत्यं निवासे ।

सेना नित्यं कृष्णनोद्या विधाने पापाविद्याकारताम्नी पताका ॥ ४ ॥

अथ निविभक्तसारतापघ्नी कास्तीति विचार्यमाने नेवा विद्यास्तीति । किमकारा नेषा
कर्मयुक्तः सामात्मिका । ननु तर्हि न कर्मकण्डं विद्याशब्दव्यापदेशवम् । विद्या चाविद्या च
'यस्तद्देरोमयं सह' इत्याद्युक्तवादित्याशङ्क्याह । किंभूता श्रेया विद्या । तारकाया । तारकं परं
ब्रह्म भीरामाख्यमार्यं भेष्टत्वाभिरुपणीयत्वेन प्राप्तं यस्याः सा तथा । यमनिपदिष्टास्मि-
केत्यर्थः । पुनः किंभूता । विषाया विगतं पापमज्ञानं यथा सा तथा । अथ तस्याः शपो-
पशामकत्वे दृष्टान्तमाह—निवासे नोष्णकृत्यमिति । नितरां वातो यस्मिन्निति निवासेः
शीतलञ्छवाद्युपलब्धत्वं एव तस्मिन्नुष्णकृत्यं संतापमयनं नास्ति । उद्वेगैर्यपरिशोभनेन
त्रिविधतापोन्मूलनमित्यर्थः । रामयक्षे धैतज्ज्ञेयम् ॥ कृष्णपक्षे तु—कृष्णभक्तिसहस्रतैव विद्या
अज्ञाननाशकर्त्रीत्याह—सेवा नित्यमिति । विषायेऽनुष्ठापेऽर्जुनाय ब्रह्मणे वा कृष्णनोद्या
नित्यं सेवा पापाविद्याकारताम्नी भवति । कृष्णेन नोद्या प्रेर्यमाणा नित्यं सेवा अन-
न्यभक्तिः सा पापं दुःखं तन्मूलमविद्याकारोऽज्ञानं तदुभयमपि नाशयति । तदुक्तं भगव-
द्गीतायाम्—'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन । शार्तुं रर्तुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च
परंतप ॥' इति । अनन्यभक्तिरेव कृष्णसाक्षात्कारे निमित्तमिति सदृष्टान्तमाह—कि-
मूता सेवा । पताका । पताकेन पताका । यथा गरुडलाञ्छनाङ्कितः कृष्णध्वजपताका
दृष्टमात्रेव भागतः कृष्ण इति साक्षात्कारं व्यनक्ति सदृशमन्यभक्तिरपीत्यर्थः ॥

अथ प्रथमे मायापरमात्मनः समक्षं स्थातुं न शक्नोतीति स्वरूपानुसंधानेन मायाया-
स्तिरस्कार इत्युक्तम् । तत्रात्मज्ञाने महानायासः । भीरामसेवया तु विद्याप्राप्तिस्तथा
तत्कालमेवाज्ञाननिवृत्तिरिति विषमाक्षरवेन्दवज्जवाह—

भीरामतो मध्यमतोदि येन धीरोऽनिशं नश्यवतीवराह्वा ।

द्वारावतीवश्यवशं निरोधी नयेदितो मध्यमतोऽमरा श्रीः ॥ ५ ॥

न इत्यप्यस्य स पुमान्धीरः देवानिर्जं धीरामतः मध्यमतोदि धीरामतो निमित्तम्-
 तान्मध्यं मध्येऽवमासमानं प्रपञ्चाद्वमतोदि नाशितम् । स एव धीर इत्यर्थः ।
 किंभूताच्छीरामतः । वरयवतीवरात् । यत्तं नेतुं समर्थं वर्यं रूपं तद्वती जानकी तस्या
 वरात् । मर्तुरित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे तु—निरोधी पुमान्मध्यं तु विदधिदम्भित्वरूपं मनः
 इतः प्रपञ्चाद्वारावतीवश्यवत् नयेत् । सायुनिरोधीन्द्रियनिरोधी च पुमान्द्वारावत्परा
 वश्यस्तप्रासक्तः कृष्णस्तत्र वर्यं नयेत् । योगेन वैराग्येण वा धितं निरुध्य श्रीकृष्ण
 एव एवं वर्यं नयेदित्यर्थः । तत्र किं भवतीत्याह—अतोऽस्मादुपायाच्छ्रीमोक्षलक्ष्मी-
 रमरास्मिरा भवति । अन्यथा निरोधवानपि विघ्नैरभिमूयत इत्यर्थः । उक्तं च—‘तथा न
 ते माधव तावकाः कचिद्द्रश्यन्ति मार्गात्’ इत्यादि ॥

अथ कथाप्रारम्भः—तत्र विश्वामित्रः स्ववत्तत्तरक्षणार्थं रामं याचितुं दशरथं प्रत्यगा-
 दिक्षि विष्णुसहस्रनाम रथोद्धतयाह—

कौशिके त्रितपसि क्षरजती योऽवदादितनयस्वमातुरम् ।

रन्तुमास्वयन तद्विदादयोऽतीवरक्षसि पतत्रिकेशिकौ ॥ ६ ॥

यः क्षरजती द्वितनयस्व कौशिकेऽदरात् । भूरेषु सर्वेषु भूतेषु व्रतमभीप्सितपूर्णं येन
 तथाविधो दशरथो द्वयोस्तनययोः समाहारो द्वितनयं तदेव स्वं धनं कौशिके विश्वामित्रे
 दत्तवान् । ननु प्रणारपि त्रिवर्षं पुत्रार्थं धनं विश्वामित्रार्थं केन निर्धन्येन दत्तवानि-
 त्याशङ्क्याह—किंभूते विश्वामित्रे । त्रितपसि त्रिःप्रकारकं त्रिगुणात्मकं प्रसारक्षोभसमर्थं
 तपो बलं च तथा । तस्मिन्किंभूतं द्वितनयस्वम् । आतुरम् । पित्रोर्वियोगादित्यर्थः ॥
 कृष्णपक्षे तु—श्रीकृष्णः परीक्षितं प्रति वक्ष्यमाणं कृष्णकण्ठोद्देशमनुवदति—मो आस्वयन,
 आ समन्तात्सुष्टु भयं गतिः परमार्थगतिर्यस्य तथाविधः परीक्षित । तद्विष्कृण्वोऽतीवरक्षसि
 न विपदे तीव्रं रक्षः यस्मात्तदतीवरक्षस्तस्मिन्पूतमाह्वये । तथा पतत्रिकेशिकौ पतत्री
 पक्षी वकासुरः, केशो हयरूपी दैत्यः, तयोः क्रुः पार्थिवक्षतीरं तस्मिन्नादयोऽस्ति । आसम-
 न्ताद्वा कृपा यस्य स तथा । पूतनामककौशिकक्षरीरानि कृपयैवातारयदित्यर्थः । किं
 कर्तुम् । रन्तुं शीघ्रं कर्तुम् । कौशल्येनेत्यर्थः ॥

अथ विश्वामित्रेण सह रामं प्रस्थितमाकर्ण्य राज्ञस्ताडकां प्रेषयामासुरित्याह—

लम्बाधरोरु त्रयलम्बनासे त्वं याहि याहि क्षरमागताज्ञा ।

ज्ञातागमा रक्ष हि या हि या त्वं सेना बलं यत्र हरोव नालम् ॥ ७ ॥

मो लम्बाधरोरु, त्वं धूरं याहि । अपरमधरोरु च अधरोरु । लम्बमधरोरु यस्याः सा लम्बाध-
 रोरुः तस्याः संशोधनम् । तथा किंभूते । त्रयलम्बनासे । त्रये लोकत्रये लम्बी नासा यस्याः
 सा तथाविधे । त्वं क्षरं नाशयोग्यं मानुषदेहं रामं याहि याहि । आदरे बोधितद्विरक्तिः । किं-
 भूता त्वम् । आगताज्ञा । आगता प्राप्ता आज्ञा राजपाज्ञा यया तथा ॥ कृष्णपक्षे—श्रीकृष्णं
 गोकुलस्थितमाकर्ण्य कंसः पूतनामाहापयति—हे पूतने, त्वं तत्र याहि । बलं पुरुषार्थं रक्ष ।

तत्र केत्याह—यत्र सेना बालं करोष । इनेन स्वामिना नन्देन सहवर्तमाना यतोरा बालं
कृष्णं करोष कदा आञ्जना स्थितवती तत्रैतवर्षः । कुत एतावन्तं विश्वासं कृतवती-
त्याह—इति निश्चयेन । ज्ञातागमा ज्ञात आगमो यथा सा । कोऽपि बालघातार्थं भा-
यास्वसीति समावयन्तीत्यर्थः ॥

अथ तादृकवा सह शूर्पणखापि समागतेत्याह—

लङ्कायना नित्यगमा धवाशा साकं तथानुन्नयमानुकारा ।

राकानुमा यत्रनु यातकंसा शावाधमागत्य निनाय कालम् ॥ ८ ॥

लङ्कायना तया साकं नित्यगमाम् । लङ्कायासपत्नं मत्तियस्याः सा शूर्पणखा तया ता-
दृकया साकं नित्यगमाम् । नित्यं गच्छतीति नित्यगमा । पर्यटनासक्तभूदित्यर्थः ।
अनुन्नयमानुकारा । न नुन्नः प्रेरितोऽनुन्नः स्थितः प्रवृत्त एवविधो यो यम् कृतान्तसङ्ग-
इनुकारो कस्याः सा । निष्कृतेत्यर्थः । किंभूता । धवाशा धवविषयिणी भाशा यस्याः सा
तया । रावं मर्तारम्पेक्ष्यमाणा ॥ कृष्णपक्षे—शावाधमा आगत्य कालं निनाय । शवपियाः
शावाः कल्यादास्तेष्वधमा बालघातिनी पूतना आगत्य गोकुलं प्राप्य कालं समाप्तकं कृष्णं
निनाय प्राप्तवती । ननु राक्षसी गोकुलान्तर्गता तत्रत्यैः किं पूर्वं न निषिद्धेत्याह—यद्यतो
राकानुमा । राका पूर्णिमा तया अनुमीयते सा । प्रथमं राकावदतिसुन्दरं रूपं धृतवती त-
दाक्षिण्येन केनापि गृहान्तर्गमनेनाक्षिता । नन्विहि निर्धारणं । यातकंसा । यातोऽन्तरितः
कंसो यस्याः सा तथा । पुनः कंसेन न दृष्टा । कृष्णप्रस्ता सती विपश्चा इत्यर्थः ॥

अथ विश्वामित्रस्य यागव्यवस्थामनुगृह्याह—

गाधिजाध्वरवैरा ये तेऽतीता रक्षसा मताः ।

तामसाक्षरतातीते ये रावैरध्वजाधिगाः ॥ ९ ॥

गाधिजो विश्वामित्रस्तस्याध्वरो वागस्तत्र वैरं येषां ते क्षरदूषणादयस्ते अतीता
रामेण ते हताः । देहादिप्रपञ्चमतिक्रम्य गता इत्यर्थः । किंभूताः । रक्षसा रावणेन
मताः स्वसंमानेन प्रसिद्धाः ॥ कृष्णपक्षे—पूतनावधमाकर्ण्य कंसेनान्ये षष्ठकृष्णवर्तादयः
प्रेषिताः इत्याह—तामसाक्षरतातीते कृष्णे सन्ति ये रावैः प्रेषिता इत्या ते अध्वज-
धिगा आसन् । तामसाईकारेणासम्पन्तादुत्पन्नावाक्षरता प्रपञ्चामकता ततोऽप्यतीते
परमस्वरूपे कृष्णे सन्ति इत्या रावैः कंसनिदेशसद्वैरागतास्तोऽध्वजाधिगा गोकुल-
मार्गयाने माता या गाधिर्मानसी न्यथा तां गच्छन्तः प्राप्ताः । भद्रो गोकुले गत्वा प्रप-
ञ्चातीते कृष्णेऽस्माभिः किं कर्तव्यम् । पूतनावन्वर्तन्वमिति पर्योक्तविरता आसन्नित्यर्थः ॥

अथ गुणिभिः केवलं राधार्षणवुक्ता कृतस्य योगस्य प्रशंसामाह—

तावदेव दया देवे यागे यावदवासना ।

नासवादक्या गेया वेदे यादृषदेवता ॥ १० ॥

रेवे रघुनाथे दया कृष्ण प्रीतिस्तावदेव संभवतीति । यावदाग्नेऽवाप्तना यानि किञ्चमाग्नेऽवाप्तना स्वर्गादिभोगप्राप्तये इच्छन्महाहित्यम् । तस्मात्फलराहित्येन यो यागः स रामप्रीतये भवतीत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—कृष्णे परमह्यस्वरूपतामवधारयन्तो दैत्याः पुनः परामर्शं चकुरित्याह—वाद्यदेवता कृष्णमूर्तिर्वेदे उपनिषद्भावे वा नाहुं निरूपयितुं योग्या न तु साक्षात्कारं कर्तुमथवाग्येन निरूपयितुं न शक्यते इत्याह—नासदादिति । असुसंबन्धि आसवं प्राणात्मकं शरीरम् । अवेत्युपसर्गोऽवलक्षणत्वद्योतकः । तथा चावलक्षणान्मनुष्यदेहात्तत्काशाग्रहि निरूपयितुं शक्यते । एवं प्रथमं तस्य निरूपणासंभवे तत्त्वं हननमस्माभिरसंभावितमेवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु भासवाद । आसदादिति मरजननवस्तुमात्रोपलक्षणम् । तस्मान्न अवया न हेवा । तन्निमित्तमासवादुक्त्येत्यर्थः । अवयेति अवयायते इत्यवया । 'भातोऽनुपसर्गे कः' इति कः । पञ्चाद्याम् । अवपूर्वको यातिरेति च ज्ञानार्थः ॥

अथ स्वयंवरदर्शनार्थं कौशिकेन सह जनकपृष्ठं प्रति गतो रामस्तत्र किं कृतवानित्याह—

समाख्ये भग्नमनेन चार्पं कीनाशतानद्भरुषा शिलाशैः ।

शैलाशिषारुद्धनताशनाकी पञ्चानने भग्नमये स्वभासः ॥ ११ ॥

अये श्रोतः, अनेन रागेण समासु शिलाशैः सह चार्पं भग्नम् । समासु स्थितासु शिलावदृष्टा जानकीविषयिण्याश्च येषां ते शिलाशाः राजानस्तैः सह चार्पं भग्नम् । न केवलं चार्पं भग्नम् । राजानो ममा भग्नमनोरथाः कृता इत्यर्थः । कीनाशतानद्भरुषा कीनाशस्त भावः कीनाशता यमक्यता तथा भावद्वोऽभिनिविष्टो रावणस्तस्य इषा कोपेन । प्राचीनवैरानुबन्धनिमित्तेन पूर्वं धनुस्त्रुं प्रवृत्तो रावणो धनुषाधः पतितः, परंतु न हत इति इषा कोपेनेत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोवर्धनोद्धरण इन्द्रो लाघवं प्राप्त इत्याह—पञ्चानने भृशे कृष्णे स्वभासः स्वप्रतापान्भग्नमये निःशङ्कं यामं कारयितुं प्रवृत्ते सति शैलाशिषारुद्धनताशनाकी इष्टः शैलस्य गोवर्धनस्याशिषा जम्बीरपूरणेन रुद्धा शैलं प्रापिता भवत्येव तथा ममा हविर्ग्रहणेच्छा यस्य तथाविधो भावी स्वर्गोधिपोऽभूदित्यर्थः । 'यो गोवर्धनमूर्धरं करचूतं छीलान्मुज्जमायितं कृत्वा सप्तदिनानि काचलदवाद्रोषांश्च घोरापदः । यत्कं निजशसने हरिविरिष्यासण्डलादीन्सुरानुद्वेष्टानपि सोऽवतामगविद् गोपालराजो हरिः ॥' इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ॥

अथ स्वयंवरार्थमागतानां राक्षो वर्णयन्त्याह—

न वेद यामक्षरभामसीतां का तारका विष्णुजितेऽविवादे ।

देवाविते जिष्णुविकारता का तां सीमभारक्षमयादवेन ॥ १२ ॥

यामक्षरभामसीतां लोको न वेद । अक्षरमविच्युतं याम सीभाग्यं यस्याः सा अक्षरभाम्नी सा यासी सीता न तां न ज्ञानासीत्यर्थः । अविवादे विष्णुजिते का तारका जिष्णुना रामचन्द्रेण जितं विष्णुजितं तस्मिन्विष्णुजिते अविवादे सर्वसंमते सति का तारका ता-

रकात्वं का प्राप्नोतीत्यर्थः । तारकात्वं च न चन्द्रं विनान्येन सह न भवति । प्रकृते रामचन्द्रेण सह सीतैव तारकात्वं प्राप्तुमर्हति । नान्येनेत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोकुलोपरि भुवस्थेन्द्रस्य न किञ्चिच्छलतीत्याह—तीव्रो भारः सीमभारः सीमा गिरिमर्यादा तस्या भारक्षमश्चासौ यादवश्च तेन देवशक्त्या अविते रक्षिते गोकुले जिष्णोरिन्द्रस्य शिलाधर्षणादिनिकारता का । न कापीत्यर्थः ॥

अथ धनुषि भये सति जानक्या रामो वृत इत्याह—

तीव्रगोरन्वयत्रायो वैदेहीमनसो मतः ।

तमसो न महीदेवैर्योत्रायन्वरगोव्रती ॥ १३ ॥

तीव्रा गावः किरणा दस्थैर्विधस्य तीव्रगोः सूर्यस्थान्वये वृक्षं त्रायन्ते तेऽन्वयत्राः सूर्यवृक्षाभिमानरक्षका दिलीपारयस्तेभ्यार्यः भेष्टः सूर्यवृक्षालंकरणं रामः वैदेहीमनसो मतः जानक्या मनःपूर्वकं वृतः । धनुःपणयन्धेनेत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—मक्षसत्रं प्रति गतः कृष्ण-स्त्वेन मानित इत्याह—अत्रायन्वरगोव्रती कृष्णः अत्र मक्षसत्रे आयन्मातः वरा माय्य-शालिन्धो गाव एव मत्तं परिपालितत्वेनोपस्थितं यस्यासौ गोमती कृष्णः तमसोऽज्ञाना-महीदेवैर्माक्षगणेन मानित इत्यध्याहारः ॥

अथ जानक्याः पारमाधिकं स्वरूपं वर्णयन्त्याह—

वेद या पद्मसदनं साधारान्वततार मा ।

मारता तव राधा सा नन्द सद्यप यादवे ॥ १४ ॥

साधारा मा अवततार । आचारेण विष्णुना सह लक्ष्मीः अवतारं चक्रे । सा का । या पद्मसदनं वेद पद्ममेव सदनं अधिवासस्थलं वेद ज्ञातवती । अनेन लक्ष्म्याः पूर्णावतार इति सूचितम् । अथ सा पद्मं विष्णोश्चरणकमलं तदेव सदनं निश्रामस्थलं जानातीति ॥ कृष्ण-पक्षे—अथ कापि मोषिकर नन्दं प्रति राधायाः वैश्रव्ये वदति—भो सद्यप एताचीश नन्द, सा तव राधा । सेति तच्छब्देन विदितवृत्तान्तेति सूचितम् । तया यादवे सैव कृष्णे मारता मदनरूपता इत्येवं सम्प्रचारोऽस्ति । अनेन कृष्णस्य वयःसंपन्धिनी वर्णिता भवति ॥

अश्वेश्वरस्य धनुर्महमाकर्ष्य परशुरामोऽभ्यगादित्याह—

शैवतो हननेऽरोधी यो देवेषु नृपोत्सवः ।

वत्सपो नृषु वेदे यो धीरोऽनेन हतोऽवशैः ॥ १५ ॥

नृपोत्सवः शैवतो हनने अरोधी । नृपस्य भागवत्स्य इश्वरस्योत्सवो यस्मात्स नृपो-त्सवो रामः शिवस्य पक्षपातीति शैवः परशुरामस्तस्माच्छैवतः हनने कोपाविर्भावेऽप्य-रोधी न रोषं प्राप्तवान् । अकुम्भितशक्तिरासीदित्यर्थः । निमानस्थितेषु देवेषु पश्यन्तु सन्तु ॥ कृष्णपक्षे—अथ कृष्णस्वरूपं धेनुकवधं चाह—यः वेदेऽस्ति वेदे प्रतिपादितो-ऽस्ति स नृषु वत्सपोऽमूत् । अनेन वत्सपेन कृष्णेन धीरो धेनुकः अवशैः असाध्यैस्तज्जा-तीदैरन्यैः सह हतः । मारित इत्यर्थः ॥

अथ परशुरामो रामं प्रति सङ्कोचं वदति—

नगोपगोऽसि हर मे पिनाकेऽनायोऽनेने धर्मधनेन दानम् ।

नन्दानने धर्मधने नयो ना केनापि मे रक्षसि गोपगो नः ॥ १६ ॥

यो हर नन्दर, मे पिनाके त्वं नगोपगः असि । यद्यपि स्वया ज्ञेयं चतुर्भुजं तथापि म-
दाने चतुर्भि नमस्य पर्वतस्वर्गो समीपे गच्छतीति नगोपगः पाषाणस्तुल्योऽसि । मदीय-
धनुषोऽतिगुह्यत्वेन निवेष्टो भवतीत्यर्थः । एवमेतादृशे स्वयि अनेकेन यत्कन्यादानं कृतं
तद्युक्तमित्याह—धर्मधनेन कन्यालक्षणेन भजने यदानं तुः अनायः । अजनोऽदानपात्रम् ।
एवं अदानपात्रे स्वयि यदानं कृतं तुः अनायः नयो नीतिसत्तैवन्धी नायः, न नायः न-
मया । अनीतिरित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—दैत्वचं दृष्ट्वा नन्दः कृष्णं स्तौति—मोः कृष्ण, त्वं
नन्दानने नासि । नन्द एव ज्ञानं मुख्यो यस्मिन्मोक्षं कृते तस्मिन् ना पुत्रकः परमात्मा
असि । यद्वत्त्वाद् । अतएव किंलक्षणे नन्दानने । धर्मधने जन्मान्तरीयधर्मैराजितं तस्मिन्तथा
नः भस्मकं नयोऽपि त्वमेवासि । केनापि सुकृतविपाकेन गोपकः गोपविक्षेपेन वर्तमानः
सन् मे इति मां रक्षसि ॥

अथ रामं राज्याधिकारिणं दृष्ट्वा कैकेयी सायमभावं दर्शयतीत्याह—

ततान दाम प्रमदा पदाय नेने रुचामस्वनसुन्दराक्षी ।

क्षीरादधुं न स्वमचारु मेने यदाप दाम प्रमदा नतातः ॥ १७ ॥

आमस्वना अदरिपक्षवचना तथाविधा सुन्दराक्षी कैकेयी पदाय राज्यप्राप्तये यदाम
निर्वन्धकारणं ततान विस्तारयामास । स्वपुत्राय राज्यं देयमिति दशरथाय निर्वन्धे सकारे-
त्यर्थः । आमस्वमेति एदेन नेदं मातृकृतमिति सूचितम् । अथ कथं दाम ततानेत्याह—इमे
रुचा न रुचा दीत्वा इमे रामादयः पदयोग्या न भवन्ति । तथा तस्याः किं लौकिकं भवं
मास्तीत्याह—प्रमदेति । प्रकृष्टे मवीं पस्वः सा तथा ॥ कृष्णपक्षे—अथ कदाचित्कृष्णेन
रुचिभाण्डे ममे रुच्यनाशे जाते यतोदयाः अतिशयोऽभूदित्याह—प्रमदा पशोदा क्षीरा-
त्सकाशादधुं प्राणमपि स्वकीयं न मेने । यदा क्षीरे भ्रमता तथा प्राणे मा भूदित्यर्थः ।
अथ कृष्णवन्धनार्थं यदाम भाष प्राप तदचारु कार्यक्षमं न भवतीति मेने । अतः रामपू-
ण्डेतोर्नता नम्रा । परेध्रान्ताभूदित्यर्थः ॥

अथ वनवासार्थं रामे प्रस्थिते सति भद्रस्योद्धारण्यसङ्गमाह—

तामितो मत्तसूत्रामा शापादेव विगानताम् ।

तां नगाविषदेऽपाशा मात्रासूतमतो मिता ॥ १८ ॥

मत्तसूत्रामा तां इतः प्राप्तः मत्तः काममोहितः सूत्रामा इन्द्रस्तां प्राप्ते प्रसिद्धागहत्यां
प्रति गतः । 'सूत्रामा गीवमिहसी' इत्यमरः । तथा एष सूत्रामा इन्द्रः शापाद्विगानतां इतः
गीवमकृत्वा विगानतां सहस्रभ्रातृदिलक्षणां प्राप्तः ॥ कृष्णपक्षे—पूर्वश्लोके यतोदया
कृष्णः रामा नद इति निरूपितं तत्र यमलार्जुनोन्मूलनप्रसङ्गमाह—तां व्यवस्थामनुभूय

नगाविपदे कृष्णे सति पशोदा मात्रासु अपाशा तथा वत्तमतो मिता अभूत् । न मन्त्रस्तौ
वगौ स्वावरो रक्षौ वमलार्जुनौ ताभ्यां अविषममृतं मोक्षः उत्तरे कृष्णे सति वगोरा-
मात्रासु रधिदुग्धारिविषयेषु अपाशा अनिर्वन्धा सती वत्तमतः भलीकिककर्म कर्तुः कृ-
ष्णाभित्ता समर्पदामूत् ॥

अथ शूर्पणखायाः प्राप्तायाः नासिकामिकुन्तनं कृतमिति शक्तिनीलन्दसाह—

नासावद्यापत्रपाज्ञाविनोदी धीरोऽनुत्या सस्मितोऽद्याविगीत्या ।

त्यागी विद्यातोऽस्मि सत्यानुरोधी दीनोऽविज्ञा पात्रपद्यावसाना ॥ १९ ॥

शूर्पणखा रावभस्तावद्यापत्रपास्ति । नासा नासिका तस्या भवत् किमनं छेदलक्षणं
तत्र अपत्रपा निलेगास्ति । लक्ष्मणस्तु भाषाविनोदी भाषया रामातया विनोदी यस्या-
तिविनोदी । तथा धीरः वदातः धीरामस्तु अनुत्या शूर्पणखाकृतया स्तुत्या अपात्रम्मेव
अद्याविगीत्या अक्षीतिख्याप्तेव सस्मितोऽभूत् ॥ कृष्णपक्षे—अररक्षापादुन्मोधि-
ताभ्यां कुयेषुत्राभ्यां स्तुतः कृष्णस्ती प्रति स्वरुमाह—अहं विद्यातः ज्ञानतत्त्वार्थी
ज्ञानप्रदोऽस्मि । तथा सत्यानुरोधी त्वं परमज्ञ त्वं अनुरोधोऽत्यासक्तिर्वत् त तथा ।
लोकस्तु हीनः विषयसुखासक्तोऽस्ति । अविज्ञा अविद्या तु पात्रपद्यावसाना पार्थ ज्ञान-
पात्रं मद्गतस्तस्य पद्या पदतिर्धानमार्गनिष्ठत्वं तेनैवावसानं नाशो यस्याः सा तथोक्ता ।
एवं सति आपनिर्मुक्तिः किमत्र इत्यर्थः ॥

अथ पञ्चवटीवने सपरिग्रहे रामे कृताधिवासे सति किञ्चिदपूर्वं ज्ञातमित्याह—

संभावितं भिक्षुरगादगारं याताधिरास स्वमघाजवंशः ।

शुर्वं नवान स्वपरीधिताया रक्षादगारस्तुभितं विभासम् ॥ २० ॥

भिक्षुः संभावितमगात्मनाम् । भिक्षुरूपपरो राज्ञः संभावितं पूर्वं निर्मायकत्वेन हासं
अगारं पञ्चवटीस्थलं अगात् । ततः स्वमघाजवंशः याताधिः सन् आप । सुतरां अनघः निष्पापः
एवंपिषोऽजवंशो मत्तवंशो राज्ञः यातो गतः आधिचिन्ता इत्येव जानकी इष्टा निधितः
अनकी प्राप । निष्पापवंशोत्पन्नोऽप्येतादृशं निम्बं पापकर्माकरोदित्याद्यथोदिति सू-
चितम् ॥ कृष्णपक्षे—पूर्वोपकान्तः कृष्णो रक्षादगारस्यानास्तकायाद् शुर्वं पिन्तयापूर्वमेव
गतमार्गं कृतं ज्ञानम् । किंभूतम् । अगारस्तुभितम् । अगारं राजकीयपरिकारस्तस्मिन्नु-
भितं सप्रोषम् । एष चागारमासी कृष्णो बहिः कथं न निःस्वयत इति । पुनः किंभूतम् ।
विभासं विच्छादं नतकान्तिम् । तयोऽमृतविद्वुतमित्यर्थः । अथ कस्माद्धेतोर्मपानेत्याह—
आपरतधितायाः । अपराधिनो भावः अपराधिता सुतरामपराधिता तस्यास्तथा । पिद-
नियेन्धाम्रजङ्गनपूतकादिकूटरचनादयो येऽपराधास्तत्कर्तृत्वादित्यर्थः ॥

अथ सुमयापराधतस्य रामस्य जानकीवपश्यतो भित्तेदमाह—

तयातितारस्वनयागर्तं मा लोकापवादद्वितयं पिनाके ।

केनापि यं तद्विदवाप कालो मार्तगयानस्वरतातियातः ॥ २१ ॥

तथा मागतं तच्छां ज्ञानकथा मेति धिक् मृषैव गतं निष्कान्तम् । अथ सा स्वतो न गता
 यत्कारकेण नीता मविध्यसीत्याह—किंभूतया । अतितारस्वनया । उच्चैराक्रोशमान-
 यापि । एवं तस्यां नतायां पिनाके लोकापवादद्वितयं जातम् । पिनाके पुरुषार्थाधिष्ठाने
 लोकापवादद्वितयं भजानेन भृगुशृङ्गतो धावनं स्त्रीहानिषेति अपवादद्वितयम् जातमित्यर्थः ॥
 कृष्णपक्षे—कंसहननात्पूर्वमाह—यं कंसं केनापि प्रकारेण कालः कृतान्तोपमः
 कृष्णः अवाप । ननु परब्रह्मस्वरूपस्य कृष्णस्य कंसद्वेषः कथमित्याह—किंभूतः कालः ।
 तद्वित् तदुपस्थितं कंसनिबन्धनं वेत्तीति तद्वित् । अथ स कः प्रकारस्तमाह—किंभूतः
 कालः । मार्तण्डयानस्वरतातिघातः । मार्तण्डः कुबलयापीडस्तस्य धानं धावनं स्वरश्च तस्या-
 क्रोशस्तमतिष्ठश्च घातः । कुबलयापीडं कौशन्तं पारयित्वा रङ्गं प्राप्त इत्यर्थः ॥

अथ रामस्य पुनर्जानकीं प्रति निवेदोक्तिमाह—

शवेऽविदा चित्रकुरङ्गमाला पञ्चवटीनर्म न रोचते वा ।

घातेऽचरो नर्मनटीव चापं लामागरे कुत्रचिदाविवेश ॥ २२ ॥

भो जानकि, अविदा अज्ञानेन मया सह पञ्चवटीनर्म न रोचते वा । येन त्वं गतासी-
 त्यर्थः । अथ तदेवाज्ञानं प्रकटयन्माह—शवे शवीधेवराक्षसे चित्रकुरङ्गमालास्तीति माया-
 मृगमजानता । मयेत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—कृष्णस्य सामर्थ्यं कंसहननात्पूर्वमेव प्रकटीभूत-
 मित्याह—यः कृष्णः घाते वात्मान्तदैत्ये तुणावर्ते अचरः अचलोऽभूतया लामागरे कुत्र-
 चिदाविवेश । लामा पूतना तस्याः नरं विधं नर्मैव प्रीशामात्रमिव कुत्रचिदाविवेश । न
 कृष्णे भजेन माल्ये एतावन्तं पुरुषार्थं कृतवार्त्तिकं पुनर्यौवने इति सूचितम् । एवमेतदु-
 भयं सहृष्टान्तमाह—किमिव । नर्मनटी चापमिव नटी नर्मकीचापं भ्रूमङ्गमात्रं दर्शयति ।
 तद्वदित्यर्थः ॥

अथ जानकीं स्कन्धे गृहीत्वा सत्वरं निर्गतस्य रावणस्य जटायुना साकं सहोऽमू-
 रिति रघोद्वेगमाह—

नेह वा क्षिपसि पक्षिकंधरा मालिनी स्वमतमस्त दूयते ।

ते यदूत्तमतमं स्वनीलिमाराधकं क्षिपसि पक्षिवाहने ॥ २३ ॥

जटायुः रावणं प्रति वदति—भो स्वमतमस्त, इयं मालिनी दूयते । स्वमतं स्वाग्रह-
 स्तेन मत्त उन्नमत्तः स्वाग्रहमेव करोषि परकीयविचारं न भ्रूणोषि । असावधानत्वादि-
 त्यर्थः । मालिनी अतिसुकुमारा जानकी दूयते क्लेशं प्राप्नोति । किंभूता पक्षिकंधरा ।
 पक्षिणि स्वपक्ष्पातिनि मयि कंधरा मन्या यस्याः सा तां इह मत्स्थाने न क्षिपसि वा न
 भुवसि वा । तां सहृष्टान्तेन मौखयिष्यामीति तात्पर्यार्थः ॥ कृष्णपक्षे—कंसवधे कृते
 उद्धवाक्रादयः कृष्णं स्तुवन्ति—भो यदूत्तमतमं, स्वनीलिमाराधकं स्वस्य नी-
 लिमा तं आराधयतीति स्वनीलिमाराधकं पुरुषं ते पक्षिवाहने क्षिपसि । यदुपु उत्तमतमं
 श्रेष्ठतमं त्वदनुस्मृतिं कुर्वानं पुरुषं ते पक्षिवाहने गहरः तस्मिन् क्षिपसि आरोहयसि ।

महाहर्षं कृत्वा वैकुण्ठं गतिं गमयीत्यर्थः । एवमपरोक्षभावनाया एतत्कथं कंसस्य भ्राम-
स्यासारकारे मृतस्य मुक्तिरित्यत्र किं विप्रयित्यर्थः ॥

ततो जटापुक्कनानामर्कशब्दे लब्ध्वापि रक्षितस्तच्छित्तस्य रामस्यावस्थामाह—

वनान्तयानस्वप्नुवेदनासु योषामृतेऽरम्यगताविरोधी ।

धीरोऽविनामप्यरते मृषा यो मुनादवेणुस्वनयातनां च ॥ २४ ॥

त रामः शेषामृते वनान्तयानस्वप्नुवेदनासु अरम्यगताविरोधी अभूत् । योषां जा-
मकीं विना वनान्तेषु वानं परिभ्रमणे तत्र महाहर्षसमाप्तापि सुतरामनुवेदनासु । विवेकेन
लक्ष्मणकृतेन सान्त्वनेन च ईषःकेशेषु जातेषु ससु अरम्यगताः वानराः आविरोधिनां
मित्राणि कथस्याः यस्य जीवेदनामृदूनासु सतीषु वानरैः सह सस्यं यज्यार्तं तेन विधा-
न्तिरभूदित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—कृष्णे विहाय गोकुलं मधुरां गते सति विरहस्त्रिधा गोप्यो
मिथ, प्रोचुरित्याह—अगम्यरते धीरः चः अविता इति । मृषा ननयितुं संभावयितुं योर्ध्वं
मध्यं च मण्यं अगम्यं अस्माभ्यं कुर्यादा सह रतं तत्र धीरः निर्लेप्यरतेन प्रवृत्तः कृष्णः
चः अविता पुनर्गोकुलमागत्य रक्षिष्यतीति मृषा असत्यं वाक्यतः मुनादवेणुस्वनयातनां
किं न स्मरतीत्यन्वाहारः । मुहु नाशो यस्यासी मुनादः एकारशः वेणुस्तस्य स्वनस्तेन
कृतां वातनां दगाद्वेणुस्वनमाकर्ष्य वायुत्कृष्णार्दानं सत्यत्यन्तं वा वातनादिरद्दुःखम-
रमाकं किं पुनस्तस्मिन् शरदेन गते लघीति किं न स्मरतीत्यर्थः ॥

अथ पूर्वश्लोके अणुवेदनास्त्विति ज्ञेयं महति दुःखे सति कथं विधान्तिरित्याह—

किं नु तोयरसा पन्था न सेवा नियतेन वै ।

वैनतेयनिवासेन पापं सारयतो नु किम् ॥ २५ ॥

कथा सीये रसः स्वादुता कस्याः सा तोयरसा एवविधा कथं किं नास्ति । अस्तेवेत्यर्थः ।
तथा—वै इति निश्चयेन । नियनियतेनता अनुमता सेवा किं नास्ति । अस्तेवः एवमुपपत्त्यापि
रामस्य विधान्तिरिदद्दुःखेऽप्यासीदित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोप्यः बह्वं परिहृत्य—वैन-
तेयनिवासेन मरुदनिवासेन कृत्वा पापं सारयतो दूरीकुर्वतः पुत्रपत्यं किं नु वाच्यमित्य-
न्वाहारः । कृष्णोपासनया निष्ठापत्त्वं कथमस्मान्प्रतापयसीति सूचितम् ॥

अथ बाटिना हतशरं धूर्धलो रामं कारणी प्रयात इत्याह—

स न तानपहा तेने स्वं शेनादिहितागसम् ।

संगतादिविनाशे स्वं नेतेहाप तनान सः ॥ २६ ॥

स न तानपहा रामः शेन स्वं तेने न तस्य नस्य सशये नतस्य भातर्षं संतत्यं इ-
त्युक्तिः तपाविधौ रामः शेन श्लेष्मेन स्वं तेने । आयासजनितसुप्तेन स्वं स्वपीये सुप्रीवं
तेने विस्तारितवान् । न विहितं न तपादितम् भागः अपगधो येन तया । विरपराय-
त्वेनाविहितागतमिति सूचितमित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—बह्वः गोपिकां पति कृष्णस्याभिर-
वक्षणात् वशने—स नेता नियन्ता कृष्णः इह सरस्वतीरसं स्थानं मन्दं शिकटके आप प्राप

सथा संगतादिविभागे स्वं जलं तताम । संवतः प्राप्तः यो अहिः सर्पस्तस्य विनाशे कृते
सति स्वकीये जलं मोकुलस्थितं तताम विस्तारयामास । नन्दं निभनशङ्कुका मुमूर्षु विस्ता-
रितवान् स किं भवतीत्युपेक्षत इति सूचितम् ॥

अथ वातिनं हत्वा सुग्रीवपत्नीं सुमोचेत्याह—

कवितालविभागेन दोषादोऽनुनयेन सः ।

स नये न नु दोषायो नगे भाविलतापिकः ॥ २७ ॥

स रामः अनुनयेन प्रीत्या कवितालविभागेन दोषादोऽभूत् । कविवांसी तालाञ्च
तद्वक्षस्तोषां विभागेन विच्छेदेन दोषां हृदासीति दोषादः दोषो सुग्रीवपत्नीं वक्तवान् ॥
कृष्णपक्षे—गोपिका वदन्ति—स कुण्डः नये नीतिमार्गे नास्ति । नु इति वितर्के । किन्तु
दोषायोऽस्ति । दोषाणां दुःखानां आयः प्राप्तिर्वस्मात्स तथा । पुनरावास्वतीति चेत् । कुतः ।
यथा नगे भाविलतापिकः नगे पर्वते भाविनी या लता वती सहकारकाया तत्र पिकः
पिक्तुल्यः । यथा वनसंभावितार्थः तद्वदित्यर्थः ॥

अथ वालीपुत्रः अहदो रामे प्रति वदति—

ते सभा प्रकपिवर्णमालिका नात्यक्प्रसरमभ्रकल्पिता ।

तालपिकभ्रमरसप्रकल्पना कालिमार्गेव पिक प्रभासते ॥ २८ ॥

यो राम, ते सभा प्रकपिवर्णमालिकास्ति । प्रकृष्टा ये कपयो वानरास्तेषां ये वि-
भिन्नवर्णस्तेषां माला यस्यां सा तथा नानाविधवानरभेणीसंपन्ना । सा तु अत्यक्प्रसरं
यथा भवति तथा अत्यसंस्थाका परंतु अभ्रकल्पिता नास्ति । मध्ये आकाशे मेघमण्डल-
पर्यन्तं वा नास्ति । अनेन रसःपक्षिः आकाशे प्रकल्पितास्तीत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोपि-
कास्तावदन्योपदेशेन पिकं प्रति वदन्ति—योः कालिमार्गेव मालिन्यतस्तु पिकं कोकिल,
स्वयं तालपिकभ्रमरसप्रकल्पना प्रभासते । तापे मयं तालपिकं सुरतं तस्य भ्रमरस्तत्र
यो रसः स प्रभासते स्वप्ने सुरतजने यावान् रसः स एव स्वयं भासते । न साक्षादल्प-
रसुरतसुखं तत्तु तव स्वप्नेऽपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

अथ रावणो यद्यपि सकलसैन्यसमादधानस्ति तथापि तत्र वीरलक्षणं नास्तीत्याह—

रावणेऽक्षिपतनवपानते नात्यक्भ्रमणमक्रमातुरम् ।

रन्तुमाक्रमणमभ्रकल्पना सेन पात्रभूतपक्षिणे वरा ॥ २९ ॥

रावणे अक्रमातुरं तथा भवति तथा अक्षिपतनवपानते सति अत्यक्भ्रमणं न भवि-
ष्यति न क्रमः अक्रमः परस्त्रीहरणादिकस्तेन आतुरं यथा स्यात्तथा अक्षिपतनं रामस्य
रक्षिपातस्तेन वा तया लज्जा तथा रावणे नष्टे सति षष्ठीकुलतया यत् भ्रमणं चित्तभ्रमः
स्ति न भविष्यति । अथादेव । अहो वीरव्रतमहिकम्य कार्यं कृतवतो मम खयो नास्त्येवेति
लज्जायां कृत्वा चित्तस्यैव किं भासो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—वदन्ती गोपिकाः
प्रति वदन्ति—यो गोप्यः, तेन आक्रमणे दैत्यनिर्हणादिकं तथा अभ्रवत्कल्पना मेघ-

इयामता च रन्तुं क्रीडार्थमवलम्बिता तत्स्वप्नेऽनेन तस्य न किमपि प्रयोजनं तत्र तेन का-
रयेन सा मेघस्वानता पान्नतपक्षिणे यद्य पाने यत्तः पात्रयताः पुरुषास्तेषां पक्षी वत्
स तत्पक्षी तस्मै कृष्णाय वरा कल्पिता । भक्तानां ध्यानगोचरत्वायेत्यर्थः । तथा च म-
न्त्रिणां ध्यानयोगेनैव कृतार्थत्वमस्तीति सूचितम् ॥

अथ सीतानुसन्धेयमादिष्टो हनुमान् रामं प्रति विद्युन्मालयाह—

दैवे योगे सेवादानं शङ्का नाये लङ्कायाने ।

नेयाकालं येनाकाशं नन्दावासे गेयो वेदैः ॥ ३० ॥

अथ श्रीराम, लङ्कायाने लङ्कां प्रति नमने शङ्का नास्ति । कुतः । यतो दैवे योगे सेवा-
दानं जातमास्ति । देवसंयन्धी रक्षस्तस्मिन् तत्र योगे वा सेवावलम्बितास्ति । अतो लङ्का-
गमने एतत्सेवाया एव सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—पुनरुक्तः कृष्णं त्तिथि—स कृष्णः
नन्दावासे नन्दत्रयेऽम्बु । स कः । येन आकाशं नेयाकालं नेतुं संहर्तुं योग्यो नेयः आसम-
न्तात् कलयति तत् एवनिषमाकाशं काले आकाशादिकमपि संहर्तुं क्षमः । तत्रभक्तीनां
सारः श्रमः कियानित्यर्थः । किम्बतः । वेदैः नेयः गातुं योग्यः ॥

अथ जानकीशुद्धिं कृत्वा परावृत्तो हनुमान् रामं प्रति वदतीति तमाक्षरया कालि-
न्याह—

शङ्कावज्ञानुत्त्वनुज्ञावकाशं याने नद्यामुग्रमुद्याननेया ।

याने नद्यामुग्रमुद्याननेया शङ्कावज्ञानुत्त्वनुज्ञावकाशम् ॥ ३१ ॥

हे राम, सा जानकी उग्रमतिक्लेशं यथा मयति तथा नयां कुल्यायां उद्याने नेया
उद्याने क्रीडावने नेतुं योग्या नेया अस्ति । तथा सीता कृत्रिमसरिदुपकण्ठे उद्यानेऽस्ती-
त्युक्तम् । इत्वं त्वं राक्षसस्य क्रीडावनं गन्तुं कथमवकाशं सम्भवानित्याह—याने प्रगाथ-
काले अनुज्ञावकाशं यथा भवति तथा शङ्कावज्ञानुत्त्व तु भीमदनुज्ञा लम्बानकाद्यत्वेन शङ्का-
यक्षे नुदिते । तथा शङ्का राक्षसमर्षं तरुतावज्ञा जम्बूनपाठादिकृता । तदुमर्षं मया नि-
शङ्कतमित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोकुलात्परावृत्त उद्भवः कृष्णं प्रति वरति—योः कृष्ण,
उद्याननेया कापि गोपिका नयां वाने उग्रं अतिक्लेशं यथा भवति तथा विप्रति । या
त्वया पूर्वं एकन्धोपरि वृत्ता उद्यानं प्रति प्राविता सद्दिं तस्या दयितदेवरादयः किं न
सन्तीत्याह—हे कृष्ण, सा गोपिका अहं पुनरगमिष्यामीति भीमदनुज्ञा लम्बानकाद्यं
यथा ह्यात्तथा शङ्कावज्ञा सती तिष्ठति । शङ्काया दयितमर्षं तस्य अवज्ञा अवगमन्य
पत्याः सा दयितदेवरादीनां शङ्कामर्षं तथा तरुतानेनारायणिगमन्य प्राणावशेषा ति-
ष्ठति । एवं तथैकया दिनान्यकः सर्वो अपि मया संबोधित इत्युक्तं भवति ॥

अथ समुद्रं नियम्य लङ्कां गन्तुं शक्नोऽपि रामः सुदवानरकीटुकं द्रष्टुं सेतुपन्थार्थ-
मादिशेसेत्याह—

वा दिदेश द्विसीतार्थं ये पाथोयनसेतवे ।

सेतसेन यथोपायं यन्तासीद्विशदे दिवा ॥ ३२ ॥

वेति अथवा स रामः यं केचिद्धानरं पाथोयनसेतवे दिदेश । पाथसामुदकानामयनं यस्मिन् पाथोयनः समुद्रस्तस्य सेतवे सेतुषन्वायादिदेश आज्ञापयामास । किमर्थं परम् । द्विसीतायं यथा स्वासवा । द्वयोः सीतयोः समाहारो द्विसीतं तस्यायः प्राप्तिः । किं पुनरेकसी-
तालब्धिः । अपरं सेतुषन्वाख्यं पुरुषार्थं सीताद्वयलाभो मविष्यतीत्युत्ताहेनादिदेशेत्यर्थः ॥
कृष्णपक्षे—कंसो हते मातामहायोप्रसेनाय राज्यं रत्वा स्वयं तत्सैन्यपतिवैभवेत्याह—स
कृष्णः यथोपायं वेतसेन यन्तासीत् । यथोपायं राजनीतिमनतिक्रम्य वेतसेन वैजधारत्येन
नियन्तासीत् विशदे दिवा समुद्रतोपलक्षिते दिवा दिवसे ॥

अथ राक्षसैः सह संग्रामोपस्थितः श्रीरामो हनुमत्प्रशंसामाह—

वायुजोऽनुमतो मेने संग्रामेऽरवितोऽहि वः ।

बह्वितो विरमे प्राप्ते मेनेऽतोऽमनुजो युवा ॥ ३३ ॥

हे वानराः, वः इति युष्माकं मध्ये अरवितः अहि वा संग्रामे उपस्थिते सति वायुजो-
ऽनुमतः अस्ति । न रविर्यस्मिंस्तद अरवि तस्मिन् । रात्रावित्यर्थः । वा अहि दिवा वासं
ग्रामे, उपस्थिते सति हनुमानेव अनुमतः संमतः । रात्रौ दिवा वा मायाविभिः सह सं-
ग्रामे वायुपुत्र एव निर्वाहविष्यतीत्युक्तं भवति । इमे सर्वे वानराः नानुमताः न संमताः ॥
कृष्णपक्षे—कंसोऽदिहमने राज्यस्थापने वा कृष्णस्य किं चित्रं वर्णनीयमित्याह—अतः परं
यः विरमे प्राप्ते सति बह्वितः बहिमेव प्राप्ते मक्षस्वेनोपस्थितं मेने । अमनुजः देवः सन्
युवा पराक्रमी । तत्र न किमपि चित्रमित्यर्थः ॥

अथ रामरावणयोर्युद्धप्रसङ्गे वानरैर्न्योक्तुलितो रावणो रामेण सह न प्रभावमगा-
दित्याह—

क्षताय मा यत्र रघोरितायुरङ्गानुगानन्यवयोऽयनानि ।

निनाय यो वन्यनगानुकारं युतारिघोरत्रयमायताक्षः ॥ ३४ ॥

यत्र अङ्गानुगानन्यवयोऽयनानि सन्ति तत्र इतायुः रघोः क्षताय माभूत् । अङ्गं अनु-
गच्छन्ति ते अङ्गानुगाः क्षरणं भक्ता वानरास्तैश्चनन्यं वयः जन्म येषां ते अनन्यवयसः
सुग्रीवहनुमदादयस्तोषां अयनानि संग्रामे व्यूहप्रवेशपरिसरानि यत्र तत्र इतायुर्वशास्यः
रघोः रामचन्द्रस्य क्षताय राजादिमिर्चाताय मानसमर्थोऽभूत् । प्रथमतो वानरैरेव व्या-
कुलीकृतः रामेण सह योद्धुमलन्धावकाशोऽभूदित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—वृन्दावने कृष्णो
देवगणवर्षादित्युक्तम् । तत्र त्रयमतिमथानकं इतमित्याह—यः आयताक्षः कृष्णः युतारि-
घोरत्रयं युक्तिं निनाय । युताः योगं प्राप्ताश्च ते अत्रयश्च तेषु घोरत्रयं निनाय प्रापित-
वान् । पुत्रना अघासुरः केशी चेति मवानकं त्रयं स्वान्तिके प्रापितमित्यर्थः । अथ
मथानकमेव व्यनक्ति—किमूर्तं घोरत्रयम् । वन्यनगानुकारं वने स्थितः वन्यः स चासौ
नगः पर्वतस्तद्वदनुकारो यस्य सः । तथा अतिप्रशङ्गदमित्यर्थः ॥

अथ सपरिवारस्य रावणस्य तारके परमकृष्णि प्रवेष्टोऽनूदिष्याह—

तारके रिपुराण श्रीरुचा दाससुतान्वितः ।

तन्वितास्तु सदाचारः श्रीपरा पुरि के रता ॥ ३५ ॥

रिपुः श्रीरुचा तारके भाव रिपुः रावणः श्रीनोद्धतस्त्रीः तस्याः कन्दोक्तिः प्रकाशस्ते-
नेत्यर्थः । किमुतः । दाससुतान्वितः । दासाश्च कुम्भकर्णोदयः सुता इत्यत्रिदादयस्ते सर्वेऽपि
तारके प्राप्ता इत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—सदा चारु यथा स्यात्तथा तन्वितास्तु मोचीषु धी-
पत पुरि के रता आसीत् । तनुना शरीरेण तास्तु मातास्तु नौपिकास्तु मध्ये भ्रिः
लक्ष्म्याः परा श्रीपरा द्वितीयसकपीरिव सैरन्धीपुरि मधुराचा के परमकृष्णि कृष्णे रता-
सीत् । नौकुले कृष्णविरहेण तदा ध्यानगीतास्तु सतीषु मधुराचा कृष्णस्य सैरन्धा साकं
गार्हस्थ्यमनूदित्वर्थः ॥

अथ रावणे सपरिवारे दृते सति लङ्का हतप्रमाभूदिति विदुन्मालयाह—

लङ्का रङ्गागाराध्यासं यामे मेया कारान्यासे ।

सेव्या राका यामे मेया संध्यारागाकारं कालम् ॥ ३६ ॥

यामे रामागमने सति लङ्का रङ्गागाराध्यासं यथा स्यात्तथा मेयाम्भूत् । लङ्का कल्पी
रङ्गस्वागारं रङ्गागारं तस्य अधवासो प्रसस्तेन सातुं योग्याम्भूत् । इयं लङ्का तु कस्य-
चिदङ्गस्य अगारमिति अमेव ज्ञाताभूदित्यर्थः । कस्मिन्सति । कारान्यासे सति कस्य
मन्त्रीमेवं तस्य अन्वयस्ते अभिस्तारे सति । काराविस्तारं निमित्तं कन्दोक्तिषु वेवेत् । निर्मो-
चितेषु सतिस्त्वर्थः ॥ कृष्णपक्षे—पूर्वं सैरन्ध्या साकं कृष्णस्य गार्हस्थ्यमनूद्य हटान्त-
माह—सेव्या सेवितुं योग्या सेव्या अतिरमणीयमभूदित्युक्तम् । सैरन्धी यामे संयोगावसरे कालं
मेघद्वयार्धं कृष्णं प्रसि मेया मेतुं योग्या मेयाम्भूत् । अन्वयोऽपदेनोमयोः संयोगे शोभाति-
शयः सूचितः । काकमिव राका संध्यारागाकारमिव पूर्णचन्द्रोद्बोपलक्षिता राका संध्या-
रागाकारं प्राप्त यथा क्रोमातिशयशालिनी भवति लङ्करित्यर्थः ॥

मोक्षवतीमक्षगिरेः सत्काकास्तं प्रापितः प्राशुरधि परतनात् ।

येनादिण्ड सोऽपि पुनः पत्नीपमानेष्टुमर्द्धि मयवेदिकमेताम् ॥

एवं विलोमाक्षरकाव्यकर्तुर्भूवांसमायासमवेक्ष्य तज्ज्ञातः ।

आनन्विता चित्रकवित्वहीर्णा दैवतसूर्याभिधसंपरिद्याम् ॥

इति भर्तृवह्णविरचितसूर्यकविकविरचितं विलोमाक्षरकाव्यकृष्णकाव्यं

समाप्तम् ।